

Timar Sistemi İçerisinde İltizam Yönteminin Kullanılması: İstanbul Kadı Sicilleri Üzerinden Bir Tartışma (16.-19. Yüzyıllar)

Yakup Akkuş

İstanbul Üniversitesi

I. Giriş

Bilindiğı üzere yasal olarak deftere kaydedilen timarlar, hisselere bölünemez, satılamaz, devredilemez, bütün halinde başka bir birime katılamaz ya da bağışlanamazdı.¹ Kanunnamelerde “*timar-eri marifeti olmadan raiyyet yerin âhara vermek, kendü feragat etmek caiz değildir, kendü eküp biçüb hakkından gelebilirse hoş ve illa sahib-i timara teslim eyliye*” denilmektedir.² Bununla birlikte, uygulamada 15. yüzyılın sonlarından itibaren Rumeli ve Anadolu’daki birçok timar, zeamet ve has yaygın biçimde iltizamla yönetilmiştir. Bu çalışmanın konusunu, İstanbul ve çevresi özelinde, timar sistemi içerisinde kalınarak iltizamla yönetilen bu dirlikler oluşturmaktadır. Miri ve çoklu hazine döneminde hazineler tarafından idare edilip iltizama verilen

.....

1 Halil İnalçık, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2012, XLI, 170.

2 Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I* içerisinde (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), s. 851.

yani fiiliyatta dirlik statüsünü kaybeden timarlar çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmanın temel kaynakları İstanbul kadı sicillerinin transkripsiyon metinleridir. Ayrıca Osmanlı arşivi kayıtlarından da istifade edilmiştir.

Literatürde henüz üzerine spesifik bir çalışma yapılmamış olan bu konunun³ ayrıntısına girmeden evvel, iltizam ve timar ilişkisinin altyapısını anlamak maksadıyla timar rejiminin gelişimine kısaca değineceğiz.

Klasik dönemde Osmanlı askeri ve mali sisteminin belkemiğini oluşturan timar sistemi, henüz 16. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli sorunlarla yüz yüze idi. Bu dönemde vezirlerin kendilerine yakın kişilere zeamet dağıtma eğiliminde bir artış yaşanmıştı. Bazı yerlerde mahlûl timar ve zeametlerin sancakbeyleri tarafından kendi haslarına eklenmesi ve askeri sınıfa dâhil olmayan bürokratların dirlik tasarruf etmesi timar sisteminin diğer sorunlarındandı. Ayrıca 16. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kadılarına gönderilen bir emirde, beylerbeyi ve sancakbeyi hasları ile zeametlerin iltizama verilmemesi emrediliyordu.⁴

.....

3 Aslında Fikret Yılmaz yıllar evvel “Timar Sisteminden İltizama Geçiş” başlığı etrafında bu konuyu doğrudan ele almıştır. Yılmaz, VIII. Türkiye’nin Sosyal Ekonomik Tarihi Kongresi’nde (18/21 Haziran 1998, Kirazlıyayla, Bursa) sunduğu tebliğde spesifik olarak timarın iltizama verilmesi konusunu işlemiştir. Sonradan, 2012 yılında Şehir Üniversitesi’nde düzenlenen “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm” başlıklı çalıştaydaki tebliğinin bir kısmında, değişim örneklerinden biri olarak bu konuya tekrar değinmiştir. Yılmaz’ın bu ayrıntılı araştırmaları maalesef henüz yayınlanmamıştır. İşte bu çalışma, Yılmaz’ın belirtilen çalıştaydaki konuşmasından yola çıkılarak yapılan araştırmanın ürünüdür. Çalışmanın taslak halini okuyup önemli katkılar sunan Fikret Yılmaz’a bu vesileyle şükranlarımı sunarım.

4 Erhan Afyoncu, “Zeamet”, *DİA*, 2013, XLIV, 162-163. Ayrıca bkz; Douglas A. Howard, “The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563-1656” (yayınlanmamış doktora tezi), Indiana University, 1987, s. 132, 225, 238. Linda Darling ise ayrıntılı çalışmasında, 17. yüzyılda eyaletlerdeki timarların sayılarında artış olduğunu, aynı yüzyılda sarayla ilişkili kişilerin timarları azalırken saray dışındakilere ait timarların arttığını öne sürmektedir. Bkz; Linda T. Darling, “Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century-Part II, Including the Seventeenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLV (2015), s. 1-23.

Bunların yanında 16. yüzyılın sonlarında sipahilerin gittikçe artan bir şekilde zorla vergi aldıklarını, birçoğunun yolsuzluklara, çetelere ve isyancı gruplara karıştıklarını biliyoruz. Ayrıca çok sayıda sipahi, timar gelirleriyle karşılayamayacakları uzun mesafeli seferlere katılmaktan imtina ediyordu. 17. yüzyılın sonlarından itibaren, iç ve dış etkenler eşliğinde, timar sisteminin askeri fonksiyonu⁵ giderek azaldı.⁶ Zaten askeri ve mali krizlerin yoğunlaştığı 17. yüzyılın ortalarından itibaren timar sahası, merkezi idarece mukataaya çevrilip iltizama verilerek hazinenin gelirleri arasına katılmaya başlamıştı.⁷ Böylece taşra maliyesine ait vergi gelirlerinin önemli bir kısmı artık merkez maliyesinin kontrolüne geçmiş oluyordu. Örneğin, 1715 yılındaki Erzurum yoklamasında sipahileri tarafından terkedilmiş 1.517 köyün harap olması ve 602 sipahinin de yoklamaya gelmemesi sebebiyle yıllık toplamı nominal olarak yedi milyon akçeyi bulan 2.119 timar ayrı bir mukataaya dönüştürülerek miri hazineye aktarıldı.⁸

Timar sisteminin ıslahı için özellikle 1632, 1777, 1791 ve 1793 yıllarında önemli teşebbüsler olmuştur. Sultan IV. Murad, 1632 yılında Vezir Hüseyin Paşa'yı timarları teftiş ve tahsis etmek üzere Rumeli beylerbeyliğine tayin etmişti. Barkan'ın tespitine göre, Hüseyin

.....

5 Kapıkulu ordusu Sultan Süleyman'ın ordularının % 20-25'ini oluştururken bu oran, 1697-98'de % 40-50'ye yükselmişti. Tımarlı sipahiler ise 16. yüzyıl başlarında Osmanlı sefer gücünün % 60-75'ini oluştururken 1690'ların sonunda bu oran % 10-15'e gerilemişti. 1526'da Rumeli ve Anadolu eyaletlerinden 45.000 civarında tımarlı sipahi sefere katılmışken 1697'de bu iki yerden sadece 11.000 tımarlı sipahi gönderilebilmişti. Taşra valilerinin ve eşrafının kişisel orduları ise 1690'ların sonunda *seferi ordunun* % 16-18'inini teşkil ediyorlardı. Kısaca, 17. yüzyılın sonunda seferi ordunun % 50-60'ı piyadeden ibaretti. Diğer taraftan, Ágoston bu oranın aynı dönemde Habsburg ordularındaki piyade-süvari dengesiyle benzer olduğuna dikkat çekmiştir. Bk; Gábor Ágoston, "Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800", *Journal of World History*, XXV, 1 (Mart 2014), s. 123.

6 İnalçık, "Timar", s. 171-172.

7 Mehmet Genç ve Erol Özvar, "Giriş: Erken Modern Dönemde Osmanlı Maliyesi", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1* içerisinde, Hız. M. Genç ve E. Özvar (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), s. 19-21; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1* içerisinde, s. 61.

8 Barkan, s. 865.

Paşa'ya verilen tayin beratındaki talimatlar, Koçi Bey'in layihalarında öne sürdüğü reform tedbirleriyle aynıydı.⁹ Örneğin, her timar sahibi timarlarının bulunduğu sancakta ikâmet etmek zorundaydı. Bu şartı yerine getirmeyenlerin timarlarına el konulacaktı. Ayrıca, timarlı sipahi sınıfına dâhil olmayan çavuşlar, hazine kâtipleri ve müteferrikaların ellerindeki timarlara sınırlamalar getirildi. Diğer bir önemli tedbir olarak, 1617-1623 yılları arasında 100.000'i bulan kapıkulu ocaklarının mevcudu IV. Murad zamanında 1640 yılına doğru 59.256'ya düşürülmüştü. Barkan, bu uygulamayı da Koçi Bey'in önerdiği tedbirlerin yerine getirilmesi olarak okumuştur. Ancak, bütün bu tedbirlere ve reformlara rağmen timar sistemini "eski canlılığıyla ihya etmek mümkün" olamamıştı. Gerçekten IV. Murad'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklar ve devlet otoritesinin zayıflaması yapılan bu reformları neticesiz bırakmış, düzeltilmeye çalışılan eski koşullar tekrar genel duruma hâkim olmuştu.¹⁰

Sultan I. Abdülhamid döneminde, 1777 yılında çıkarılan nizamnâmeyle timar sistemi için emredici bazı yenilikler getirilmişti. Bu teşebbüsle suistimaller önlenmeye çalışıldı fakat başarılı olunamadı. Sultan III. Selim döneminde, 1791'deki nizamnâmeyle timarlı sipahilerin yine sancak dâhilinde ikâmete mecbur tutulması, sefere katılmayanların timarlarına el konulması, timar tayininde alaybeylerinin öne çıkarılması, kadroların dondurulması gibi önlemler alındı. Ancak kâğıt üzerindeki bu düzenlemeler fiiliyata pek yansımamış, seferlerde timarlıların etkinliği kalmamıştı.¹¹

On sekizinci yüzyılın sonunda timar sisteminin ıslahı çalışmaları esas anlamda İrad-ı Cedid Hazinesi'nin (1793) kurulmasıyla hayata geçirildi. Bu hazine, malikâne ve esham sistemlerini tasfiye edip timar sistemine eski işlevini kazandırmak amacıyla kurulmuştu. Ancak hazinenin sorumluluğundaki timarlar sayıca artınca bunlar iltizama verilerek önemli bir kısmı mukataalara dönüştürülmüş oldu. Hazinenin lağvedildiği 1807 yılına kadar süren bu uygulama sonucunda hedeflenenin tam tersi biçimde timar sisteminin kendisi tasfiye

.....

⁹ Douglas Howard'ın bu konudaki karşıt görüşleri için bkz; Howard, s. 209-211, 225-227, 241-242.

¹⁰ Barkan, s. 858-860.

¹¹ İnalçık, "Timar", s. 172.

noktasına gelmişti. Öyle ki bazı yerlerde yüzlerce timarın bir kişiye iltizama verilmesi sebebiyle III. Selim döneminde taşrada âyanın nüfuzu giderek arttı.¹²

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bazı bölgelerde uygulamakla birlikte timar sisteminin genel anlamda askeri ve mali etkinliği kalmamıştı. Timarlı askerler yeni kurulan merkezi ordu içerisinde eritmeye çalışılıyordu. 1827 yılında Rumeli ve Anadolu'daki elli üç sancaktan yaklaşık 5.200 sipahi, timar gelirleriyle birlikte Asâkir-i Mansûre süvarisine dönüştürüldü. Ne var ki timar gelirleri onların geçimlerine yetmiyordu ve askeri tâlim için İstanbul'a gönderilmeleri de meşakkatliydi. Bu sebeple sipahilerin bir kısmı timarları ellerinden alınarak maaşa bağlandı. Cebelü bedeli alınmak şartıyla, emekli olmak isteyen sipahilerin timarlarına müdahale edilmeyip; bunların mahalli inzibat olarak görevlendirilmesi düşünüldü. Tanzimat'ın getirdiği merkeziyetçi gelir-gider uygulamaları inzibat görevlisine dönüşen sipahilerin kendi bölgeleriyle ilgili mali bağlantısını da kesmiş oldu.¹³ Zira artık Tanzimat reformlarının uygulandığı yerlerde gelirler merkezi idare adına muhassıllar, 1842 yılından sonra da eskisi gibi çoğunlukla mültezimler ve eminler yoluyla toplanıyordu. Harcamalar ise, nezaretlere/merkeze bağlı olan taşra birimleri tarafından yapılmaktaydı.

Bu girizgâhı takiben çalışmanın ikinci kısmında dirliklerin iltizama verilmesine değinen yazarlara atıf yapılacak ve dirliklerin bir kısım vergilerini iltizama alan pare voyvodalarından bahsedilecektir. Üçüncü kısımda timarların hangi sebep ve yöntemlerle iltizama verildiği açıklanmaya çalışılacaktır. Dördüncü kısım yeni çalışmalarla ayrıca irdelenmesi gereken; timar sahiplerinin mültezimlik yaptığına dair örnek olaylardan bahsetmektedir. Beşinci kısım kadı sicillerinde yer alan ve dirliklerin iltizama verilmesini anlatan örnek olaylarla örülmüştür. Sonuç kısmında timar ve iltizamın teorik-pratik ilişkisi ve Osmanlı mali sisteminin bu iki ana unsurunun birlikte incelenmesinin gerekliliği tartışılacaktır.

.....

12 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (İstanbul: Alan Yayınevi, 1986), s. 151-207.

13 İnalçık, "Timar", s. 172.

II. Timarın İltizama Verilmesi ve Pare Voyvodaları: Literatürden Kısa Notlar

Timarların iltizama verildiği bilgisini ilk olarak paylaşan yazarlar Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve Mustafa Akdağ'dır. Barkan, timar sisteminin bozulmaya yüz tuttuğu dönemlerde emsaline çok rastlanan bir biçimde, geçici olarak köye uğrayan vurguncu mültezimlerden ve timarının gelirini mültezime satan "yeni tip" timar sahiplerinden kısaca bahsetmektedir. Barkan, bu mültezimlerin ve timarlı sipahilerin herhangi bir menfaat karşılığında "*murakabe hak ve salahiyetlerini çok tehlikeli bir şekilde kötüye kullanacakları aşikârdır*" yorumunda bulunmuştur.¹⁴ İnalcık'ın yayınladığı 1540 tarihli adaletname ise bu çalışmanın konusu açısından önemli bilgiler sunmaktadır. 1540 tarihli adaletname; has, zeamet ve timarlara ait "niyabet gelirlerinin"¹⁵ -sahipleri tarafından- "pare voyvodaları"na iltizama verilmesi, bunun sebep olduğu yolsuzluklar ve nihayetinde ilk defa pare voyvodalarına getirilen yasakla ilgilidir.¹⁶

Burada, çalışmanın temel bahislerinden olan *pare voyvodaları* ile *voyvodalar* arasındaki farkı vurgulamamız gerekir. Öncelikle "mali bir terim olarak" voyvodalar vergi toplama hakkına sahip olan kişilerden aldığı yetkiye dayanarak kendi namına veyahut başkası adına vekâleten vergi tahsilatı yapan görevlilerdi. Bilhassa 16. yüzyıldan itibaren, taşra maliyesinin önemli aktörlerinden biri olmuşlardı.

.....

14 Barkan, s. 851. Barkan bu bilgi ve yorumları, 17. yüzyılın başlarına dair bilgiler içeren bir risaleye dayandırmış olmalıdır. Zira sonraki sayfalarda risalenin içeriğini tanıtırken yine bu konuya değinmiş, "*işadamı vasfındaki yeni timar sahipleri... harp zamanlarında timarlarını birtakım araçlara, seferden dönüşte, bu timarlarından eski sahipleri lehine feragat etmek şartıyla, devir ve tahvil ettirmenin yolunu bulmaktaydılar*" biçiminde bir yorum yapmıştır. Barkan, tarihi ve müellifi belli olmayan bu risalenin Defter Emini Ayni Ali Efendi'ye ait olabileceğini belirtmiştir. Bkz; Barkan, s. 854.

15 Raiyyet rüsûmundan olup tahakkuk ve tahsili vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesine bağlı olan, niyabet veya bâd-ı hevâ gelirleri; resm-i arus, cürüm ve cinayet resmi, çiftlik tapusu, ev-yeri tapusu, yava-kaçkun resmi, resm-i duhan, deştibani ve otlak-kışlak resmi gibi çok sayıda düzensiz rüsûmdan oluşmaktadır. Bkz; Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Baskı, 2005), s. 112.

16 İnalcık, *Osmanlı'da Devlet*, s. 101, 112-113.

Voyvodalar 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek rütbeli askeri sınıf mensuplarının hasları yanında hanım sultan haslarını ve saray mensuplarına tahsis edilen gelirleri de yönetirlerdi. Voyvodaları Osmanlı erken modern döneminin diğer vergi tahsildarlarından olan muhassıl ve mütesellimlerden ayıran özelliklerden biri, dirlik gelirleri yanında merkezi hazineye ait vergileri ve vakıf gelirlerini de tahsil edebilmeleriydi.¹⁷ İnalçık'a göre asıl voyvodalar dirlik sahibinin vekili sıfatıyla vergileri tahsil ettikleri halde, "pare voyvodaları" niyabet türü vergileri mültezim sıfatıyla tahsil etmekteydiler.¹⁸ Bununla birlikte, İnalçık'ın eski harflerle yayınladığı beylerbeyi ve sancakbeylerine hitaben yazılan 1609 yılı adaletnamesinde geçen "*haslarınızı dâhi hadden ziyadeye voyvodalarınıza iltizama vermekle*"¹⁹ ifadesi dikkat çekicidir. Burada pare voyvodası ya da ayak amili ifadelerinin yerine doğrudan voyvodalardan bahsedilmiş olması, vekil anlamındaki voyvodaların da hasları iltizama aldıklarını göstermektedir.

Timarların iltizama verilmesine dair literatürdeki diğer örnek-
lere geri dönersek; Mustafa Akdağ da Bursa kadı sicillerine dayanan
çalışmasında özellikle Bursa çevresinde 15. yüzyılın sonlarında timarlı
sipahilerin, "*raiyyetten öşür alma yerine tarlaları bölük bölük mukataaya*"
verdiklerini aktarır. Yani burada, timarlı sipahiler ve ayrıca vakıf mü-
tevellilerinin birçoğunun "*sahib-i arzlık yetkilerini, toprağın asıl sahibi*
imişler gibi, kendi çıkarlarına kullandıklarını" nakleder.²⁰ Yine Akdağ'a
göre subaşılar, şehir ve nahiyesinin bazı resimlerini "pare mukataası"
biçiminde bir yıllığa ya da en fazla üç yıllığa iltizama veriyordu.
Örneğin, 1553 yılı sıralarında Bursa zaimi (subaşı), şehrin içinin
zindan ve resm-i arusanesini 11 aylığa 53.000 akçeye, ovanın ve iki
köyün cürüm-cinayet ve "bilocümle olagelen hâsılatını" bir yıllığa
16.000 akçeye iltizama vermişti.²¹

.....

17 Özvar, "Voyvoda", DİA, 2013, XLIII, 129.

18 İnalçık, *Osmanlı'da Devlet*, s. 112.

19 İnalçık, *Osmanlı'da Devlet*, s. 113, 157.

20 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt: 2 (1453-1559)*
(İstanbul: Tekin Yayınevi, 2. Bs., 1979), s. 393-394.

21 Akdağ, s. 358-359.

Yıllar sonra timarın iltizama verilmesi konusuna Fikret Yılmaz değinmiştir. Yılmaz, 2012 yılında İstanbul Şehir Üniversitesi'nde 17. yüzyıl üzerine düzenlenen çalıştayda “Değişimin İlk İşaretlerinden 17. Yüzyılın Son Çeyreğine Osmanlı İmparatorluğu”²² başlıklı tebliğinde bu konu hakkında önemli yorumlarda bulunmuştur. Yılmaz’a göre 1500’lerin başından itibaren normal timar, zeamet ve hasların yönetiminde iltizam yöntemi çok yaygın biçimde uygulanıyordu. Timarların iltizama verilmesinin temel gerekçesi sipahinin sefer masraflarını finanse etme mecburiyetiydi. Örneğin, timar sahibi 5.000 akçe yıllık geliri olan dirliğini 13.000-15.000 akçeye iltizama verip elde ettiği gelir sayesinde sefere katılabiliyordu. Bununla birlikte, yukarıda bahsi geçen 1540 tarihli adaletnamenin yayınlanmasından sonraki beş yılda, Rumeli ve Anadolu taraflarına timar, zeamet ve hasların “pare voyvodlarına” iltizama verilmesini yasaklayan 214 ferman daha gönderilmişti.

Yılmaz’a göre 1576 yılında 1540 tarihli adaletnameye benzer, neredeyse aynı diskurla pare voyvodaları yerine “ayak amilleri” ifadesi kullanılarak bu uygulamanın yasaklandığı yeni bir adaletname çıkarılmıştı. “Ayak amilleri” tamamen mukataalardan devşirme bir ifadeydi. Bir grup mukataayı alan bir kişi, bunları parçalar halinde ayak amillerine verebilirdi. Bu yöntem, mukataa uygulaması açısından son derece normal bir uygulamaydı. Timarların iltizama verilmesi uygulamasında ise “pare voyvodaları” yasaklandığı için yerine aynı işlevi gören “ayak amilleri” ifadesi ikâme edilmişti. Bu adaletnameyi takiben ayak amilleri konusunda aynı yasak için yine fermanlar yayınlandı. Yılmaz bu bilgilere dayanarak, “pare voyvodaları” ve “ayak amilleri” gibi timar sisteminin iltizama dönüşümünde çok önemli yeri olan kurumların daha fazla çalışılması gerektiğine vurgu yapmıştır. Çünkü bu yolla timardan iltizama geçişin “sanıldığı kadar ani ve sert olmadığı” tespit edilebilecektir.

Fikret Yılmaz’ın vurguladığı diğer bir önemli husus, 17. yüzyılın başlarında sipahilerin sefere katılmadığından ve iltizamdan şikâyet eden Koçi Bey gibi nasihatname yazarlarının timarın iltizama

.....

22 Kahraman Şakul, “Bir Çalıştayın Ardından, 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm (İstanbul, 31 Mayıs - 2 Haziran 2012)”, *Toplumsal Tarih*, 223 (Temmuz 2012), s. 23-24.

verilmesinden ya da ayak amillerinden hiç söz etmemesiydi. Yani timarların, sadece 16. yüzyıl sonlarında değil, yüzyılın başlarından itibaren iltizama verilmesi neden daha erken bir tarihte bir bozulma emaresi olarak görülmemiştir? Sonrasında hangi sebeplerle 16. yüzyıl sonlarından itibaren 17. yüzyıl ortalarına kadar yazılan ıslahat raporlarında bundan şikâyet edilmeye başlanmıştır? Yılmaz'a göre bunun ideolojik ve sınıfsal bir boyutu vardı. Neredeyse seksen yıl timarın iltizama verilmesinden söz edilmemiştir. Ancak, sipahiler seferlere gitmemeye veya yoklama için katırlara yaşlı adamları bindirip yerlerine göndermeye başladıklarında uygulamanın yönü değişmişti. Zira timarlı sipahilerin yerine tüfekçi sekbanlar yazılmaya ve onların adına bu timarlar ulufeleri mukabili verilmeye başlanmıştır. Doğal olarak, bu timarlar da iltizamla yönetilmeye başlayınca sınıfsal bir kayma oluştu. Zira kapıkulu ocaklarına dışarıdan tüfekçi sekbanların yazılmaya başlanması, bir tür merkezi ordunun oluşturulmaya başlandığı anlamına geliyordu. Bu uygulama, önemli bir değişimdi ve sipahiler yerine toplanarak, kapıkulu ocaklarına muharip kaydedilenlerin maaşları için de külliyetli bir nakit ihtiyacı doğurmuştu. Sonrasında ise devlet, timarları miri mukataaya dönüştürerek veya "kapıkulu kaydedilenlerin ulufesine mukabil" iltizama vererek bunları kapıkullarının maaşlarının ödenmesinde kullanacaktı. Kısaca, nasihatnamelerdeki itirazın sebebi timarların sipahiler tarafından değil, devlet tarafından iltizama verilmesiydi.²³

III. Tımar, Zeamet ve Hasların İltizama Verilme Biçimleri

Timarların iltizama verilmesinin farklı yöntemleri ve sebepleri vardı. Osmanlı arşiv kayıtlarında timarın iltizama verilmesi konusunda en fazla kayıt, çoklu hazine döneminde hazinelerin ellerindeki timarları iltizama vermeleriyle ilgilidir. İrad-ı Cedid Hazinesi ve Tersane Hazinesi²⁴ tarafından çok sayıda timar zapt edilerek

.....

23 Fikret Yılmaz, çalışmanın taslak halini okuyup değerlendirirken, özellikle kendi analiz ve görüşlerinin yer aldığı bu kısımda önemli düzeltmeler ve eklemeler yapmıştır. Bu değerlendirmeleri yaparken kullandığı ifade tarzı büyük ölçüde korunmuştur. Akademik desteği için Fikret Yılmaz'a teşekkür ederim.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tımar (C.TZ), 1-38, H. 08.10.1227/M. 07.10.1812; BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA.d), 2114, H. 1234/M. 1818-19.

iltizama verilmişti. Ordu yoklamasında mevcut olmayan veya savaşta şehit düşen sipahilerin timarları/zeametleri zapt edilip merkezi idare tarafından iltizama verilebilmekteydi.²⁵ Savaşta esir düşenlerin geride kalan timarlarına da hazineler tarafından el konulabiliyordu. Örneğin, 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde, “kassabbaşılik ile” İsmail bölgesine gönderilen Sabık Ruznamçe-i Evvel Hasan Efendi orada esir düşmüştü. Bu yüzden, Hasan Efendi’nin timari Darbhane-i Amire tarafından zapt edilmiş ve iltizama verilmişti.²⁶ Selanik, Konya, Akşehir, Beyşehir, Çirmen, Hüdavendigâr, Sivas, Tokad ve diğer sancaklardaki mahlûl olan humbaracı ve lağımçı timarları 1833-34 yılından itibaren Asakir-i Mansure Hazinesi tarafından zapt edilip iltizama verilmişti.²⁷

Fakat burada açıklanmaya muhtaç önemli bir husus vardır: Yavuz Cezar’ın vurguladığı gibi, örneğin Darbhane-i Amire tarafından zapt ve idare olunan çiftlik ve timarlar arşiv belgelerinde eski adlarıyla anılmalarına rağmen, bunlar artık eski statülerini kaybedip “*aynı mukataalar gibi işlem gören birer gelir kalemine dönüşmüş*”lerdi.²⁸ Zira herhangi bir timarın/dirliğin “mukataa”ya dönüştürülerek merkezi hazinenin gelirleri arasına katılmasıyla, hâlâ “timar” diye anılıp fakat iltizamla yönetilerek hazine gelirleri arasına katılması arasında önemli bir fark yoktur. Cezar’a göre bu durumda çoklu hazine döneminde İrâd-ı Cedid Hazinesi’yle birlikte “timar” adı altında “*bir çeşit yeni mukataaların türediğini de kabul etmek gerekir*”.²⁹ Giriş kısmında bahsettiğimiz üzere, bu çalışmanın temel konusunu zaten hazinelerin el koyduğu ve iltizama verdiği bu timarlar değil, bizzat timar sahipleri tarafından iltizama verilen dirlikler oluşturmaktadır. Bu tip dirliklerin

.....

25 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 19276, H. 29.12.1209/M. 17.07.1795. “Mahlûl ve na-mevcut olarak miriden zapt ve idare” olunan timar ve zeametlerin iltizama verilmesi konusu için ayrıca bkz; BOA, C.TZ, 54-2651, H. 17.04.1224/M. 01.06.1809.

26 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 209-11226, H. 29.12.1205/M. 29.08.1791.

27 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.), 10362, H. 18.02.1252/M. 04.06.1836. Asakir-i Mansure Hazinesi’nin idaresinde iltizama verilen timarları gösteren benzer içerikli “bedel-i iltizam-ı timarat defteri” için bkz; BOA, MAD.d, 8379, H. 29.12.1252/M. 06.04.1837.

28 Cezar, s. 103.

29 Cezar, s. 102-103, 182-183.

iltizama verilme biçimleri ve sebepleri ise çalışmanın beşinci kısmında, bilhassa kadı sicillerinden seçilen örnek olaylarla gösterilmeye çalışılacaktır.

Bunların yanında, timarların idaresi için vekil tayin edilmesi de olağan uygulamalardan biriydi. Örneğin, şehzadeye ait Merdivenköy, Karamanlıköy ve Viranköy'deki serbest timarların "*cürmünü ve cinâyettini ve sâir bâd-ı havâ*" vergilerini idare etmesi için 1530'ların başında Mustafa b. Mahmud adlı kişi vekil tayin edilmişti.³⁰ Timarı iltizama alan kişi de bir başkasını bu iş için vekil tayin edebiliyordu. Ayasofya-i Kebir Mahallesi sâkinlerinden Ahmed, Üsküdar'a bağlı Kaymas nâhiyesinde bulunan ve 1741 yılı için iltizama aldığı Eraman timarının "*â'sâr-ı şer'iyye ve rüsûmât-ı ırîfiyyesini ve sâir ber-müceb-i defter-i mahsûlâtı[nı]*" tahsil etmek üzere el-Hac İsmail'i kendisine vekil tayin etmişti.³¹ Bu örnek olaylarda dirlik sahibine vekâleten vergi tahsili yapan "voyvoda" yerine sadece "vekil" ifadesinin kullanılması dikkat çekicidir. Bu durumda, vergi tahsilatı işine vekil olarak atanan kişilerin voyvodalar gibi düzenli görevliler olmadığı kanısı uyanmaktadır.

IV. Bir Koltukta İki Karpuz: Mültezimlik Yapan Timar Sahipleri

Kendi timarlarını iltizama verenler yanında ayrıca, timarları iltizama alan ya da mukataa işleten timar sahiplerinden de bahsetmek gerekir. Örneğin, padişah haslarına dâhil olan İskiros Adası'nın mukataa, cizye-i şeriyye, bedel-i hamr, beytülmal ve rüsum-ı sairesini 1625 yılı Ekim ayından itibaren bir yıllığına iltizama alan kişi "*erbab-ı timardan*" Mehmed'di.³² İstanbul'da ikâmet eden Mustafa adlı timar sahibi kendi timarının gelirine kanaat etmeyip; Nefs-i Bergama, Ilıca ve civarında iltizama aldığı timarlara fahiş bedeller istiyordu. Bunun

.....
30 *İstanbul Kadı Sicilleri (İKS), Üsküdar Mahkemesi, 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534 - 1536)*, ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), No: 344, s. 176.

31 Hale Kumdakçı, "402 Nolu Üsküdar Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1153- 54)" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü (TAE), 2009, No: 180 [37-b], 17 Haziran 1741, s. 146.

32 BOA, TS.MA.d, 2582, H. 27.01.1036/M. 18.10.1626.

üzerine bahsi geçen yerlerin ahalisi Mustafa'nın timar iltizam etmesinin yasaklanması için naipieri yoluyla başkente dilekçe göndermişti.³³

Tayyib Gökbilgin Karaman Eyaleti üzerine yaptığı çalışmada, 1523 yılında bazı sipahilerin mültezimlik yaptıklarını tespit etmiştir. Larend'e padişah, beylerbeyi hasları ve bazı timarlıların tasarrufunda mukataalar bulunuyordu. Larend şehrinde timar sahipleri tasarrufunda olup toplamı 18.160 akçe olan dokuz mukataa vardı. Başhane ve debbağhane mukataası, boyahane mukataası ve şehir kovan öşrü bunlardan birkaçıydı.³⁴ Gökbilgin'in aynı konudaki diğer tespitine göre, 1554 yılında "*Tokat mizan-ı harir ve Pazar-ı galle mukataaları kışına emin-i mültezimlik*" yapan kişi "*erbab-ı timardan Ahmed b. Şeyh Turan*" dı. Bu mukataaları 1562 yılında mültezim olarak işleten kişiler yine "*erbab-ı timardan Kasım ve Mahmud*"du.³⁵

Dirlik sahipleri sadece mültezimlik değil mukataa nazırlığı da yapıyorlardı. Örneğin, 1546 yılından önce Kastamonu mukataalarına timar sahiplerinden Seyfi nazırlık yapmıştı. Yine, aynı yıl Avlonya ve İskodra'daki mukataaların nazırı Sinan adlı bir zaimdi. 1559 yılında Silistre mukataası nazırı, zaim Mehmed Çelebi idi. Bu kişi sıklıkla, mukataa vazifelerinden biri olan celeb tahriri işiyle de görevlendirilmişti. Kendisine bizzat "*zeamet tasarrufeden nazır-ı emval olan Mehmede hüküm ki*" biçiminde emirler gönderilmekteydi.³⁶

V. Kadı Sicillerinde Timarların İltizama Verilmesine Dair Örnek Olaylar

Kadı sicillerinde dirliklerin normal bir mali işlem biçiminde iltizama verildiğine dair çok sayıda örnek olaya rastlamak mümkündür. Bunlardan bazılarını kronolojik olarak yer verirse; 1519 yılında Mehmed b. Süleyman Üsküdar'ın mahsulatıyla zeametini üç yıla

.....

33 BOA, C.TZ, 52/2592, H. 16.05.1195/M. 10.05.1781.

34 M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri", *Vakıflar Dergisi*, 7, Ayırı Basım (İstanbul: Baha Matbaası, 1968), s. 35-36.

35 M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952), s. 443.

36 Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam", s. 442-443.

60.000 akçeye iltizama almıştı.³⁷ 1534 yılında İskender Bey ve ortağı Mustafa, Yoros kazasındaki timarlarının hâsıllarını, çift akçesini, yer tapusunu, bâd-ı hevâsını, hassa çiftlik ve çayırlarını ve sâir örfi ve şer'i vergileri 250 akçeye mukataaya/iltizama vermişlerdi.³⁸ 1537-38 yılında Kandıra kazasında bir timar üç yıllığına iltizama verilmişti.³⁹ Hazine-i Amire defterdarının haslarından olan Gekbuze kazasına bağlı üç köye ait “*mahsulatun külli ve cüz'i hukuk-i şeriye ve rüsum-i örfiye her ne ise evvelden olıgelen kanun üzere*” 1542 yılı Kasım ayından itibaren bir yıllığına “*ber vech-i maktu*” iltizama verilmişti.⁴⁰ Timar ve iltizam o kadar iç içeydi ki, 1551 yılına ait bir Üsküdar sicil kaydına göre Kurtköy'de birlikte işletilen timarda, ortaklardan biri kendi hissesini 3.480 akçeye mukataaya vermişti.⁴¹

15 Nisan 1580 tarihli Üsküdar Mahkemesi kaydına göre, Bursa sancağında Kızılca Tuzla kazasından 12.330 akçe timara mutasarrıf olan Hüseyin b. Abdulmuin, beş köyün aşârını, rüsum-ı örfiyesini, bâd-ı hevâsını ve öteden beri tasarruf ettiği mahsulatı 15.000 akçeye bir yıllığına Şeyh Mehmed'e mukataaya vermişti.⁴² Vezir Mahmud Paşa adına voyvodası Hasan Ağa, Niğbolu sancağındaki hassı olan

.....

37 İKS, *Üsküdar Mahkemesi*, 2 Numaralı Sicil (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521), ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), No: 46, Mart 1519, s. 83-84.

38 İKS, *Üsküdar Mahkemesi*, 9 Numaralı Sicil (H. 940 - 942 / M. 1534 - 1536), ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), No: 32, Mayıs 1534, s. 81.

39 Ayşe Danalıoğlu, “Üsküdar Kadılığı Şer'iyye Sicili, 10 No'lu Defter (H. 942-945 M. 1535-1538)” (lisans tezi), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, 2001, No: 147, s. 37.

40 Ömer Faruk Bahadır, “Üsküdar'ın 12 Numaralı Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu” (lisans tezi), Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2002, No: 9/1, s. 32. “Üsküdar zeametına bervech-i iltizam emin olan İsmail”, 29 Safer 950, bkz; aynı tez, No: 12/1, s. 40.

41 Merve Çakır, “Üsküdar Mahkemesi 15. Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (90.-178. Varaklar) Hicri 954-956 (1547-1551)” (lisans bitirme tezi), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 2003, No: 101a/2049, 22 Şubat 1551, s. 32.

42 İKS, *Üsküdar Mahkemesi*, 51 Numaralı Sicil (H. 987 - 988 / M. 1579 - 1580), ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), No: 518, 15 Nisan 1580, s. 263-264. Üsküdar zaiminin zeametına tâbi iki köyün şer'i ve örfi vergilerinin “ber vech-i maktu” beş bin akçeye iltizama verilmesine dair aynı yıla ait başka bir sicil kaydı için bkz; aynı sicil, No: 224, s. 151.

üç köyü 1618 yılında İbrahim Çavuş'a iltizama vermişti.⁴³ Başka bir örnekte, Mustafa Paşa 1619 yılında Rumili'ne bağlı üç kazadaki has-larını Hüseyin Bey'e iltizama vermişti.⁴⁴ İstanbul'da Atpazarı civarın-da ikâmet eden Yayabeyi⁴⁵ İbrahim Ağa ise, Manisa'ya bağlı Belen kasabasında mutasarrıf olduğu timarını 1659-60'da bir yıllığına 1.400 esedi guruşa Hüseyin Beşe'ye iltizama vermişti.⁴⁶

Haseki Sultan'ın mutasarrıfı olduğu Avanik Hassı, sultanın adına Voyvoda Seyyid Mehmed Ağa tarafından 1685-86 yıllarında "*her senesi altı bin üç yüz altmış yedi buçuk esedi guruşa maktû*" biçimde iltizama verilmişti.⁴⁷ Biga sancağına bağlı bir köyün humbaracı timarı, "*humbaracılıkta halife-i sâni*" olan timarlı sipahi tarafından 1693-94 yılında bir yıllığına iltizama verilmişti. Sipahi de bu sürede Belgrad "*muhasara ve muhafazası*"na katılmıştı.⁴⁸

1761 tarihli bir sicil kaydına göre, Anadolu'da Bigadiç kazasına bağlı Süleymanlı karyesinde bulunan, padişah musahibi Hacı Ebu Bekir Ağa'ya ait çiftliğin mültezimi olan İbrahim ile Ebubekir Ağa vekil yoluyla karşılıklı olarak birbirlerine olan borçlarını ibra

43 Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, C: 3, Devlet-Toplum İlişkileri (1602-1619)*, 1. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2011), No: 264, s. 429-430.

44 Kuran, C: 3, No: 323, s. 520-521.

45 Acemi ocağının amiri olan İstanbul Ağaları, ağalıktan ayrıldıklarında genellikle "yayabeyi" adıyla anılır ve timar-zeamet tasarruf ederlerdi. Bkz; Abdülkadir Özcan, "İstanbul Ağası", DİA, 2001, XXIII, 302-303.

46 İKS, *İstanbul Mahkemesi, 12 numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664)*, 2010, No: 439, 12 Temmuz 1663, s. 380-381.

47 İKS, *Bâb Mahkemesi, 46 Numaralı Sicil (H. 1097 / M. 1685-1686)*, ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), No: 651, 2 Ağustos 1686, s. 538. Anadolu vilayetinde Ali Ağa'nın tasarrufunda olan zeamet dâhilindeki Gümüş kazasına tâbi köylerin 1685 yılında iltizama verilmesine dair dava için bkz; aynı sicil, No: 324, 17 Haziran 1686, s. 304-305.

48 Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam, C: 4, Devlet-Toplum İlişkileri (1602-1619)*, 1. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2011), No: 665, s. 610-612. 1693-94 yılında Biga sancağındaki bir timarın iltizama verilmesine dair başka bir örnek için bkz; Yonca Köksal, "Economic and Social Life in Late-Seventeenth Century İstanbul: The İstanbul Court Records of 1107-1108 (1696-1697 AD)" (yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi SBE, 1995, s. 164-165.

etmişlerdi. İbrahim'in sicil kaydına geçen, “*el-Hâc Ebubekir Ağa'nın mârru'z-zıkr çiftliğinde ben otuz seneye balığ sâkin olduğum müddet-i mezbûrede zeâmet-i mezbûrenin mültezimi olmakla*”⁴⁹ biçimindeki ifadesi konumuz açısından önemlidir. Zira bu örnek olay, zeametın otuz yıl boyunca bir kişi tarafından iltizamla yönetilmesinin merkezi idare tarafından normal ve yasal bir mali işlem olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Kale mustahfızı İsmail, Üsküdar kazasına tâbi Adalar nâhiyesinde mutasarrıfı olduğu timarını 1764 yılı için 140 guruşa Hüseyin Ağa'ya iltizama vermişti. İsmail, iltizam bedelinin tamamını Hüseyin Ağa'dan teslim almış ve karşılığında temessük vermişti. Bu senede göre, mültezim Hüseyin Ağa bahsi geçen timarın aşâr, rüsum-ı örfiye, tapu resminin yarısı, resm-i arusane ve diğeri vergileri tahsil edecekti.⁵⁰ Üsküdar'da Kefçe Mahallesi'nde sâkin zaim Osman Ağa, Prevali nâhiyesine bağı Yanbolu kazasında mutasarrıf olduğu zeametini 1782'de “*altı yüz gurus bedel mukâbelesinde*” iltizama vermişti.⁵¹

Kadı sicillerindeki kadar çok fazla kayda ulaşamasak da, Osmanlı arşivlerinde de dirliklerin iltizama verildiğini anlatan belgeler mevcuttur. Örneğin, Silistre livasında eski İstanbulluk ve Tutakan haslarını 1574 yılında Veli ve İbrahim adlı kişiler iltizamla yöneti-

.....
49 Mustafa Uyanık, “Havâss-ı Refia Mahkemesi'ne Ait 15/203-2 Numaralı Şer'iyeye Sicili (H.1174/M.1760-1761) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi” (yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (SBE), 2018, No: 302, 23 Haziran 1761, s. 392.

50 Mehmet Mustafa Yaman, “Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)” (yüksek lisans tezi), Kafkas Üniversitesi SBE, 2013, No: 5, s. 79-80. Kale muhafızlarının İstanbul ve çevresindeki timarlarının şer'i ve örfi vergilerini iltizama verdiklerini gösteren -1767-1772 yılları arasına ait- diğeri benzer örnekler için bkz; aynı tez, No: 83, s. 147-148; No: 144, s. 199; No: 166, s. 214; No: 170, s. 217-218.

51 Mustafa İtrı Küçükoglu, “Üsküdar Mahkemesi 510 Numaralı Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi: 1782-1783 (H. 1196-1197)” (yüksek lisans tezi), Harran Üniversitesi SBE, 2015, No: 41/B-2, 25 Kasım 1782, s. 274-275. Üsküdar ve çevresinde timarların iltizama verilmesine dair diğeri örnek olaylar için ayrıca bkz; Erdal Kılıç, “1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili” (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi TAE, 1997, s. 54-55, 112.

yorlardı.⁵² 1626 tarihli bir timar defterinde Konya, Beyşehir, Aksaray, Kırşehir, Niğde ve Kayseriye livalarıyla civarlarındaki timarları mültezimler işletiyordu.⁵³ 1626 yılı sonuna ait haslar defterinde padişah ve üst düzey görevlilerin Rumeli ve Anadolu'daki iltizamlı yönetilen haslarının çeşitli yıllara ait verileri bulunmaktadır.⁵⁴ 1764 tarihli bir belgede ise Hüdavendigar sancağında -timar sisteminin temelini/özünü oluşturan- bir *eşkinçili timarın* iltizama verildiğine şahit oluyoruz.⁵⁵

A. Timarların iltizamlı idaresinde yaşanan sorunlar

Kadı sicillerinde timarların sadece iltizama verildiğine dair kayıtlar yoktur. Timarı iltizama alan ile veren arasında ödeme gecikmesinden veya başka sorunlardan kaynaklanan davalara ait hükümlere de rastlanmaktadır. Örneğin, 1580 tarihli Üsküdar Mahkemesi kaydına göre Hüseyin Bey'in timarını 16.000 akçeye iltizama almış olan Şeyh Mehmed, bu bedelin ödeyemediği 3.000 akçelik kısmını Mart mahsulünü alınca Hüseyin Bey'e teslim edeceğini mahkeme huzurunda taahhüt etmişti.⁵⁶ Ali Bey, 1641-42'de Yanya kazasında timara mutasarrıf olduğu Maçares köyünün "a'sâr-ı öşriyye ve rüsûm-ı örfiyyesini" Ömer Çavuş'a maktuen 6.800 akçeye iltizama verdiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. İltizam bedelini Ömer Çavuş'a kefil olan Arslan Bey'den talep etmiş, ancak iddiasını ispat edemediği için mahkemece geri çevrilmişti.⁵⁷

Akşehir'in Karaöyük köyünde 30.000 akçelik zeamete mutasarrıf olan Süleyman Ağa, zeametinin 1674 ve 1675 yıllarında hâsıl olacak mahsulatını Mustafa Beşe ve Süleyman Bey'e iltizama vermişti. Anlaştıkları üzere vergiler toplandıktan sonra kendisine ödeme

.....

52 BOA, Divân-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d), 25-1968, H. 22.03.982/M. 12.07.1574.

53 BOA, MAD.d., 15274, H. 19.10.1035/M. 14.07.1626.

54 BOA, MAD.d., 4873, H.10.03.1036/M. 29.11.1626.

55 BOA, Ali Emiri, Mustafa III (AE.SMST.III), 104-7895, H. 29.12.1177/M. 29.06.1764.

56 İKS, Üsküdar Mahkemesi, 51 Numaralı Sicil, No: 519, s. 264.

57 İKS, Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644), 2011, No: 198, 12 Temmuz 1644, s. 188.

yapılmış ancak, Süleyman Ağa eksik ödeme yapıldığına dair mahkemeye başvurmuştu. Mültezimlerin inkârı üzerine kadı tarafından konunun teftişine karar verilmişti.⁵⁸

İstanbul'da Harâccı Kara Mehmed Mahallesi sakinlerinden Kaptanıderya Ali Paşa 1675 ve 1676 yıllarında haslarını iltizama vermişti. Ancak, her iki iltizam bedelinin de yarısını teslim alan Ali Paşa, bir süre sonra vefat edince mültezimler ödedikleri peşinleri geri almak için mahkemeye başvurmuştu. İlk davaya göre Ali Paşa, “kapudanlık hâslarından” Liyanve ve Gilindire (Mersin) haslarını 1675 yılı için 150.000 akçeye (1.250 guruş) Mehmed Ağa'ya iltizama vermişti. Mehmed Ağa bu bedelin yarısını peşin ödemişti ve şimdi vefat eden paşanın terekesinden bu bedelin geri ödenmesini talep ediyordu.⁵⁹ Diğer davaya göre Ali Paşa, Navla hassının 1676 yılı için mahsulatını 2.000 esedî guruşa Ahmed Ağa'ya iltizama vermişti. Ahmed Ağa da aynı amaçla mahkemeye başvurmuştu.⁶⁰

Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin Yayabeyi olan Mehmed Ağa, Bolu sancağında Viranşehir adlı zeametini İstanbul Hocapaşa mahallesinde sâkin Ali Ağa'ya 1686 yılı için aşâr ve rûsûmâtıyla 1.550 guruşa iltizama vermişti. Ali Ağa 1.200 guruşu peşin olarak Mehmed Ağa'ya vermiş, ancak zeamet dâhilindeki köylere tahsil için gittiğinde “*re'âyâ-ları perîşân olmağla*” tahsilat yapmanın mümkün olmadığını görmüştü. Bu sebeple, Ali Ağa ödediği peşini mahkeme huzurunda zeamet sahibi Mehmed Ağa'dan geri istemiş, o da bunu kabul etmişti.⁶¹

Ayiye Hatun, 1695'te Mensuhat Kalemünde olan timarların bedellerini toplayan Mahmud Ağa'dan, torunu Ahmed için Biga kazasına bağlı bir köydeki timarı bir yıllığına iltizama almıştı. Ancak

.....

58 İKS, *İstanbul Mahkemesi*, 18 Numaralı Sicil (H. 1086 - 1087 / M. 1675 - 1676), ed., C. Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), No: 111, 25 Nisan 1676, s. 158-159.

59 İKS, *İstanbul Mahkemesi*, 18 Numaralı Sicil, No: 146, 26 Nisan 1676, s. 187-188.

60 İKS, *İstanbul Mahkemesi*, 18 Numaralı Sicil, No: 143, 29 Nisan 1676, s. 183-184.

61 İKS, *Bâb Mahkemesi*, 46 Numaralı Sicil, No: 281, 9 Haziran 1686, s. 271. 18. yüzyılda Bolu'da çok sayıda timar ve zeamet genellikle bir yıllığına iltizama verilmiştir. Bkz; Zeynel Özlü, “Göynük'e (Bolu) Ait Bazı Gelir Kaynakları ve İdaresi: Timar, Zeamet ve Mukataalar (H. 1154-1307 / M. 1741-1889)”, *Erdem*, 48 (2007), s. 55-84.

arazisini işgal eden fareler yüzünden mahsulat alamayıp Mahmud Ağa'dan senedini geri istemiş, o da bu talebe olumlu yaklaşmıştı.⁶²

Sultan II. Mahmud'un 14 Eylül 1815 tarihli timarla ilgili bir emri konumuz açısından önemlidir. Kocaeli sancağına bağlı İznikmid nahiyesindeki Yassıbağ timarini işletenler, Alaybeyi Fettah Bey ve Karacalı Osman adlı kişilerin timara müdahale ettiğine dair şikâyetle bulunmuşlardı. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun Kalemî'nde kayıtlı olan Hatt-ı Hümayun'a atıf yapıp, inceleme sonucunda bahsi geçen timarın iltizama verilmediği teyit edilmişti. Ardından, "*herkesin beratları yazularuna göre*" timarlarını işletmesi ve "*defter-i hakani mucebince kanun üzre amel*" olunup timara müdahale edilmemesi emrediliyordu.⁶³ Bu emirden merkezi idarenin 19. yüzyılın başlarında timar alanlarının iltizama verilmemesi konusunda hassas davrandığını düşünebiliriz.

Sonuç Yerine

Yukarıdaki örnek olaylar, iltizamın bilhassa 1500'lerden itibaren timar sistemi içerisinde olağan ve yaygın bir tahsil yöntemi olarak kullanıldığını göstermektedir. Dirlikler sadece askeri sınıfa mensup sahipleri tarafından iltizama verilmemiş, aynı zamanda saray mensupları ve bürokratlar da bu yöntemi kullanmışlardır. Haseki sultan, kaptanıderya, yeniçeri ağası, yayabeyi, kale muhafızı ve padişah muşahibi gibi çoğu aslında dirliğinin başında olmayan ya da İstanbul'da ikâmet eden dirlik sahipleri doğal olarak iltizam yöntemini tercih etmişlerdir. Bu durumda timarların iltizama verilmesinin temel sebebi ya da gerekçesi olarak timarlı sipahilerin sefer masraflarını finanse etmesini göstermek yetersiz bir sav olacaktır.

.....

62 Kuran, C: 4, No: 609, s. 487-489. İltizam bedelinin tamamının ya da bir kısmının mültezim tarafından geri istenmesinin başka sebepleri de oluyordu. Örneğin, Midilli Adası'nda bir timarı 1781'de bir yıllığına iltizama (vekâleten ilzâm) alan kişi iltizam bedeli olarak 130 guruş ödediği halde bir yıl içerisinde sadece 75 guruş tahsil etmişti. Geriye kalan 55 guruşu Üsküdar kadısı huzurunda timar sahibinden geri istemiş, timar sahibi tarafından ispatı şartıyla talebi kabul edilmişti. Bkz; Küçüköğlu, No: 13/B-1, 24 Mayıs 1782, s. 119-120.

63 Meral Akşener, "İzmit Şer'iyye Sicili (4 Muharrem 1220-25 Şevval 1230) (4 Nisan 1805-30 Kasım 1814)" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi TAE, 1992, No: 132, s. 160-161.

Çalışmanın diğer bir önemli çıkarımı, “mali açıdan” timar ve iltizamın iç içe geçen ve birlikte işletilen gelir yaratma-tahsis etme yöntemleri olduğudur. Bu bakımdan timar ve iltizam konuları iktisat tarihçileri tarafından, birbirinden bağımsız değil, birlikte ve karşılıklı biçimde araştırılmalıdır. Ortaklaşa timar işletenlerden birinin kendi hissesini iltizama vermesi ve bir zeametın otuz yıl boyunca bir kişi tarafından iltizamla yönetilmesine dair sicil kayıtları, tahsilat yöntemleri olarak timar ile iltizamın birbiriyle ne kadar ilişkili olduğunu gösteren dikkate değer örneklerdir. Başlı başına bu iki örnek bile, timar ve iltizam konularının birlikte incelenmeleri gerektiğine dair ipucu vermesi bakımından önemlidir.

Voyvodaların vekil olarak yönettikleri dirlikleri iltizama alabilmeleri yanında başkasına iltizama verebilmesi de öne çıkan bir bulgudur. Diğer taraftan başka bir önemli tespit, örnek olaylarda geçen mültezimlerin “pare voyvodaları” gibi sadece niyabet/bâd-ı hevâ türü vergileri değil; diğer şer’i ve örfi vergileri de iltizama almalarıdır. Bu durum dirliklerin iltizamla yönetilmesinin daha yaygın ve geniş bir mali uygulama olduğunu düşündürmektedir. Dahası, bu mali işlemlerin başkent ve çevresinde yoğun biçimde yapılması, timarların iltizama verilmesinin heterojen yapıdaki uzak bölgelere özgü istisnai bir uygulama olmadığını da göstermektedir. Pare voyvodalarını ve ayak amillerini yasaklayan, 1540 ve 1576 tarihli, adaletnamelerin ve Rumeli ile Anadolu’ya gönderilen çok sayıda yasak fermanlarının varlığı da timar sistemi içerisinde iltizamın yaygın biçimde kullanılmış olduğunu diğer bir göstergesidir.

Timarların iltizama verilmesine dair örnek olayların Osmanlı arşiv kayıtlarından ziyade kadı sicillerinde çokça yer alması, merkezin koyduğu genel geçer kurallara rağmen taşranın/toplumun kendi gerçeğini yaşamasına bir örnek olabilir mi? Merkezi idarenin bu uygulamaya uzun bir süre ses çıkarmayıp sonradan tekrar tekrar yasaklar getirmesi de bu soruyu akla getirmektedir. Üstelik merkezin pek de hoş karşılamadığı bu uygulamanın kadı sicillerinde yer alması; yani merkezi idare görevlisi olan kadı tarafından onaylanıp resmi bir hüviyet kazanması oldukça ilginçtir. Merkez, kendi kurallarına rağmen taşradaki bu uygulamalara karşı zoraki biçimde esnek bir tavır takınmış gibidir.

Çalışmada yer alan örnek olaylar, timar sisteminden iltizam sistemine kesin bir geçişten ziyade; iltizamın timar sistemi içerisinde olağan bir tahsil yöntemi olarak kullanıldığını ve bu iki pratiğin birlikte işletildiğini anlatmaktadır. İltizam ve timar arasındaki yakın ilişkiyi gösteren bütün bu bulgular ve çıkarımlar, 19. yüzyıla kadar zamana-mekâna göre farklı hukuki düzenlemeler yapan, Osmanlı idaresinin birçok politikasında olduğu gibi timar rejimi içinde kes(k)in başlangıç, bitiş veya geçiş tarihleri belirlemenin çok zor olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, bilhassa 17. yüzyıldan itibaren, timar sisteminden iltizam sistemine geçildiği yönünde literatürdeki yerleşik görüşün ya da genel kanaatin yeniden ele alınması Osmanlı mali pratiğine yeni bir bakış açısı sunacaktır.

Diğer yandan, bu mütevazı çalışma birçok soruyu da beraberinde getirmiştir. Örneğin, merkezi idare timarların iltizama verilmesine neden göz yummuştu ya da göz yummak durumunda kalmıştı? Dirliklerin iltizama verilmesi timar sisteminin zayıflamasının bir sebebi olabilir mi? Timarların iltizama verilmesi, asayişin bozulmasına, üretimin düşmesine ve/veya vergi hâsılatının azalmasına sebep olmuş muydu? Timar rejimi, Klasik dönem sonrasında genel politika düzleminden çıkıp sadece bölgelere özgü bir uygulama mı olmuştu? 18. yüzyılın sonunda, III. Selim timar sistemini -artık askeri etkinliği kalmadıysa- neden tekrar ihya/ıslah etmek istedi? Bu gibi sorulara cevap aranması için timar ve iltizam ilişkisine yoğunlaşan daha ayrıntılı yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.